

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-1>

ДІТИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В ІРЛАНДІЇ 1845–1851 РОКІВ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Кузовова Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

Мета роботи – порівняння становища дітей під час Великого голоду в Ірландії (1845–1851) та Голодомору в Україні (1932–1933): загрози, практики виживання, наслідки. **Методи дослідження.** Під час дослідження було застосовано метод компаративного аналізу. Основними моментами порівняння були: рівень смертності від голоду та супутніх хвороб та методи його обрахування; наслідки голодів – вплив голоду на дитинство: криза сімейних відносин, злочинність та деструктивні фактори; практики виживання: навички виживання, допомога, взаємодопомога; комеморативні практики. Дотримуючись принципу історизму, досліджено контекст історичних епох, на тлі яких розгортались події Великого голоду в Ірландії та Голодомору в Україні. Для цього були залучені наукова література, що висвітлює події голодів та тему дитинства під час них, архівні джерела, щоденники та спогади очевидців. **Результати дослідження:** проведено порівняльний аналіз загроз, практик виживання, наслідків Великого голоду в Ірландії (1845–1851) та Голодомору в Україні (1932–1933) для дітей та дитинства. **Висновки.** Джерельна база з вивчення Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні є достатньою, проте має потенціал для розвитку: виявлення нових джерел, зокрема усної історичної та археологічної, продовження залучення громадськості до збирання спогадів, формування електронних баз даних та музейних експозицій. Ці заходи допоможуть одночасно виявляти нові джерела та зберігати пам'ять про голоди. З'ясовано, що спільними рисами стало замовчування голоду його організаторами – урядами Великобританії та СРСР відповідно, що призвело до загибелі значної кількості населення, серед якого найуразливішою та найчисельнішою категорією жертв стали діти, а також спроби цих колоніальних держав звинуватити в голоді ірландський та український народи, щоб виправдати антигуманну політику; зростання кількості безпритульних та бездоглядних дітей внаслідок того, що їхні батьки, від'їжджаючи на заробітки до Америки, Австралії (Ірландія) та Донбас, Крим (Україна), залишають дітей. Хоча для українців у цей час заборонено покидати свої населені пункти, це не зупинило міграцію, лише створювало нові ризики. Особливою рисою українських реалій 1930-х років є сирітство дітей внаслідок репресій проти батьків, проте трудова еміграція, основні засади діяльності робітних будинків на території Ірландії також мають ознаки репресій, спрямованих проти ірландського населення, що полягають у національній та соціальній дискримінації, руйнуванні сім'ї, насиллі, оскільки годі й говорити про «добровільність» вибору в умовах голоду. Під час голодів в Ірландії та Україні спостерігається криза гуманізму. В Україні трапляються випадки дітовбивства, канібалізму, що не набули значного поширення в Ірландії. Особливості втрати моральних орієнтирів полягають у радянській антирелігійній кампанії, але якщо ірландці мали хоча б духовну розраду в підтримці церкви, доля дітей, які потрапляли в робітні будинки, мало відрізнялась від долі українських дітей, що потрапляли під опіку дитбудинків. Саме ці заклади ставали в прямому сенсі останнім пристанищем для багатьох дітей. Безвихідне становище призводить до жорстокої експлуатації дитячої праці та поширення злочинів проти дітей, зростання дитячої злочинності. Особливою рисою радянської соціальної політики стало руйнування сімейних цінностей: дітей використовують для організації голоду, закликають доносити на батьків. Спільною ознакою стала неспроможність батьків захистити дітей в умовах голоду та зберегти сімейні стосунки. Можна говорити про важливість не лише матеріальної, але й моральної допомоги дітям та сім'ям, що опинились у скрутних ситуаціях.

Ключові слова: Голодомор, Великий голод, дитинство, сімейна історія, Україна, Ірландія.

CHILDREN DURING THE IRELAND'S GREAT HUNGER OF 1845–1851 AND THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE: A COMPARATIVE ANALYSIS

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History,
Archeology and Teaching Methods
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258*

Purpose – comparison of the situation of children during the Ireland's Great Hunger (1845–1851) and the Holodomor (1932–1933): threats, survival practices, consequences. **Research methods.** The method of comparative analysis was used during the research. The main points of comparison were: the mortality rate from hunger and associated diseases and methods of its calculation; consequences of famines – impact of famine on childhood: crisis of family relations, crime and destructive factors; survival practices: survival skills, help, mutual aid; commemorative practices. Adhering to the principle of historicism, the context of historical eras against which the events of the Great Famine in Ireland and the Holodomor in Ukraine unfolded was investigated. For this, scientific literature covering the events of famines and the topic of childhood during them, archival sources, diaries and memories of eyewitnesses were involved. **Research results:** a comparative analysis of threats, survival practices, consequences of the Ireland's Great Hunger (1845–1851) and Holodomor (1932–1933) for children and childhood was carried out. **Conclusions.** The source base for the study of the Ireland's Great Hunger of 1845–1851 in Ireland and the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine is sufficient, but has the potential for development: the identification of new sources, in particular oral history and archeology, the continuation of public involvement in the collection of memories, the formation of electronic databases data and museum exhibits. These measures will help to simultaneously identify new sources and preserve the memory of famines. It was found that the common features were the silence of the famine by its organizers – the governments of Great Britain and the USSR, respectively, which led to the death of a significant number of the population, among which the most vulnerable and the most numerous category of victims were children, as well as the attempts of these colonial states to blame the Irish and Ukrainian peoples for the famine, to justify inhumane policies; the increase in the number of homeless and neglected children due to the fact that their parents leave their children behind when they go to America, Australia (Ireland) and Donbas, Crimea (Ukraine) to earn money. Although it is forbidden for Ukrainians to leave their settlements at this time, this did not stop migration, it only created new risks. A special feature of the Ukrainian realities of the 1930s is the orphan hood of children as a result of repression against their parents, but labor emigration, the basic principles of the workhouses in Ireland also have signs of repression directed against the Irish population, consisting of national and social discrimination, the destruction of the family, hardly, since it is not even possible to talk about the “voluntariness” of the choice in conditions of famine. During the famines in Ireland and Ukraine, a humanitarian crisis is observed. In Ukraine, there are cases of infanticide and cannibalism, which have not become widespread in Ireland. The peculiarity of the loss of moral landmarks lies in the Soviet anti-religious campaign, but if the Irish had at least spiritual consolation in the support of the church, the fate of children who ended up in workhouses was little different from the fate of Ukrainian children who fell under the care of orphanages. It was these institutions that literally became the last refuge for many children. The hopeless situation leads to the cruel exploitation of child labor and the spread of crimes against children, the growth of child crime. A special feature of Soviet social policy was the destruction of family values: children were used to organize famines, and they were called to report on their parents. A common feature was the inability of parents to protect their children in conditions of famine and preserve family relations. We can talk about the importance of not only material, but also moral assistance to children and families who find themselves in difficult situations.

Key words: Holodomor, Ireland's Great Hunger, famine, childhood, family history, Ukraine, Ireland.

1. Вступ

2017 року Інститут Великого Голоду в Ірландії (Ireland's Great Hunger Institute) в Квінніпекському університеті (США) провів конференцію “Children and the Great Hunger in Ireland”, основні тези якої увійшли до однойменної збірки під редакцією Крістін Кінлі, Джейсона Кінга та Джерарда Морана (Kinealy, King and Moran, 2018). Поштовхом до вивчення проблеми стало відкриття та вивчення поховань робітного будинку в Кілкенні (Kilkenny Union Workhouse) в 2005 році, де на неосвяченій землі в безіменній могилі віднайшли останки 970 чоловік, з яких 522 були дітьми, що

стали жертвами Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії (Ireland's Great Hunger, Great Famine, an Gorta Mór, Irish Potato Famine). У збірці порушуються дуже актуальні питання й для дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні. А саме ірландські автори звернули увагу на те, що діти дуже часто стають головними персонажами літературних творів про Великий голод в Ірландії, але в історичних дослідженнях досі залишались на периферії.

Спогади про Голодомор почали збирати ще в 1930-х роках, до моменту відновлення Незалежності України вже було зібрано значні колекції

матеріалів усної історії за межами України, потім ця практика була продовжена. В 2007–2008 роках в Україні було проведено масове опитування респондентів для створення Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років (Національна книга пам'яті жертв Голодомору, 2008). Його результатом стало нагромадження великого масиву матеріалів з усної історії, незначна частина яких була опублікована. Більшість опитуваних на момент Голодомору 1932–1933 років були дітьми, середній вік респондентів, що дали свідчення, станом на 1933 рік були дітьми та підлітками (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4093, оп. 2, спр. 1: арк. 1–38). Тобто фактично ми маємо спогади про Голодомор та дитинство, які відображають стосунки дітей та батьків, дітей і суспільства. Недарма одним з найбільш пронизливих художніх образів є скульптура «Дівчинка з колосками», що уособлює страждання народу України. Спогади відображають оціночні судження дітей, що пережили Голодомор, про своїх батьків та особистий погляд на його події. Порівняльний аналіз дозволить поглибити джерельну базу дослідження проблеми, удосконалити методологію, а «погляд зі сторони» – побачити нові шляхи пізнання та розуміння трагедій Великого голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні.

Нині у результаті російсько-української війни мільйони українських дітей опинились у загрозовій ситуації, тому історичний досвід допоможе у боротьбі за зменшення ризиків, що виникають внаслідок військових дій: порушення прав дитини, злочинів проти дітей та зростання дитячої злочинності, безпритульності та бездоглядності, масової міграції та еміграції, що є незмінними супутниками як воєн, так і масових голодів.

Метою дослідження є порівняння становища дітей під час Великого голоду в Ірландії (1845–1851) та Голодомору (1932–1933): загрози, практики виживання, наслідки.

Методи дослідження. Під час дослідження було застосовано метод компаративного аналізу. Основними моментами порівняння були: рівень смертності від голоду та супутніх хвороб та методи його обрахування; інші загрози для дитинства внаслідок реакції суспільства на масовий голод: криза сімейних відносин, злочинність та деструктивні фактори; практики виживання: навички виживання, допомога, взаємодопомога; наслідки голодів – вплив голоду на дитинство; комеморативні практики. Дотримуючись принципу історизму, досліджено контекст історичних епох, на тлі яких розгортались події Великого голоду в Ірландії та Голодомору в Україні. Для цього були залучена наукова література, що висвітлює події голодів та теми дитинства під час них, архівні джерела, періодичні видання та спогади очевидців.

2. Причини голоду

Великий Голод в Ірландії, на перший погляд, суттєво відрізняється від Голодомору 1932–1933 року в Україні. Загальновідомо, що його спровокувала кількарічна послідовна загибель врожаю картоплі, що стала головною їжею ірландців, від фітофторозу, тоді як причиною голоду в Україні стало вилучення хліба в населення в хлібозаготівлю. Але коли з'ясується, що продаж продовольства за межі територій, охоплених голодом, не припинявся урядами Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії та СРСР відповідно, то заувага Славина видається справедливою: «Коли ірландська картопля з тріском зазнала краху, а загальний рівень виробництва впав з приблизно 13 млн т у 1844 році до приблизно 9 млн т у 1845 році, до 3 млн т у 1846 році та жахливих 2 млн т у 1847 році (лише трохи піднявшись до 3 млн т у 1848 р. та 4 млн т у 1849 р.), існувала ще достатня кількість зерна (особливо вівса) на додаток до молочних продуктів і оселедця, які могли підтримувати, принаймні частково, ірландське населення. Подібним чином народ України міг би уникнути голоду 1933 року (Голодомору), якби уряд Сталіна не заготовив незначну частку врожаю 1932 року, щоб не відставати від планової економіки» (Slavin, 2016: 441–443). Тобто ці масові голоди не вичерпуються лише природними (неврожай картоплі в Ірландії) чи економічними (інтенсивні хлібозаготівлі в Україні) причинами. Саме тому Великий Голод в Ірландії характеризують як колоніальний голод (Noack, Janssen, & Comerford, 2012), а Голодомор в Україні як геноцид (Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», 2006). В першому випадку ми бачимо байдуже ставлення до голодуючих з боку метрополії, в другому – бажання знищити націю, що становила загрозу радянському режимові; і в першому, і в другому випадках спостерігається намір використання ресурсів в інтересах імперій, нехтуючи потребами населення, що їх виробляє та потребує.

3. Демографічні втрати

Проводячи аналіз джерельної бази про Великий Голод 1845–1851 років в Ірландії та Голодомор 1932–1933 років в Україні, треба зазначити, що її характер має спільні риси, але існують види джерел, рівень залучення яких відрізняється.

Одним з позитивних досягнень у розширенні джерельної бази про Великий Голод 1845–1851 років в Ірландії є проведення археологічних та біоантропологічних досліджень (Geber, 2012). Саме вони дають нову інформацію про кількість жертв, їхні фізичний стан та раціон, у тому числі про кількість дітей, що загинули внаслідок цієї жахливої трагедії. Їх потреба зумовлена відмінністю розвитку статистики, адже голод в Ірландії стався за 87 років до голоду в Україні, тому без

залучення додаткових джерел облік померлих від голоду не буде досконалий.

На жаль, в Україні подібні дослідження майже не проводились. На прикладі Херсонщини можна зазначити, що протягом усього існування радянської влади не лише не відбувались пошуки місць масових поховань жертв Голодомору через його замовчування, але й усіяко нищились кладовища. Їх активно забудовували, руйнували, навіть є відомості про використання людських кісток для виробництва добрив у 1930-і роки. Лише завдяки проведеному в 2007 році опитуванню очевидців на Херсонщині та прийнятті Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» почалося встановлення меморіальних знаків жертвам Голодомору 1932–1933 років, але жодних археологічних розкопок не проводилось. Тому ми не знаємо, де, зокрема, поховані вихованці Генічеського притулку та колектору при ньому, створеного для покинутих дітей в травні–червні 1933 року, незважаючи на те, що число його мешканців сягало 700 осіб, серед яких було 84 немовляти (Херсонщина. Голодомор. 1932–1933, 2008: 191–192). Висока смертність дітей зафіксована архівними документами, але самих записів про смерть, як і більшої частини актових книг РАЦС Генічеського району, не збереглося. Книги реєстрації смертей не велись належним чином, реквізувались за рішенням влади та частково знищені, кількість зареєстрованих смертей не співпадає з природними показниками руху населення. Висока смертність у Генічеському притулку – не поодинокий випадок, оскільки подібні притулки створювались у кожному районі УСРР з тією ж метою, що й під час Великого Голоду в Ірландії. Окремі археологічні експедиції проводились Музеєм Голодомору, проте не стали масовими.

В урядових документах смертність серед дітей часто не показувалась окремо, це характерно як для УСРР, так і Ірландії. Наприклад, у документі про загибель від голоду 109 мешканців Тягинської сільської ради Бериславського району з 1 по 5 травня 1933 року діти окремо не зазначені, хоча в попередніх документах це вказувалось (Держархів Херсонської області. Ф.Р-314, оп. 1, спр. 159: арк. 13). Важко встановити причину смерті дитини за актами, оскільки в актах реєстрації смертей того часу часто вказують діагноз «дитяче» (синдром раптової дитячої смерті) навіть для дітей віком більше одного року, що свідчить про приховування причин або байдуже ставлення до смерті дитини. Тому відомості про втрати від голоду встановлюються за допомогою методів демографічної статистики, що оперує матеріалами переписів населення, які дають уявлення про загальну чисельність померлих. В Ірландії підрахунок кількості жертв став можливим також за рахунок обліку поховань на кладовищах

(Ó Gráda, 2000), оскільки матеріали перепису 1851 року вважають неповними (21,770 смертей від голоду та 400,720 померлих від хвороб), кількість загиблих від голоду за різними джерелами коливається від 800 тис. до 1 млн чоловік. Для України важливим кроком у підрахунках смертей від голоду, зокрема дитячої смертності, стали дослідження у галузі демографічної статистики (Rudnitskyi, Levchuk, Wolowyna, 2015: 53–80). За їхніми результатами стало відомо, що від голоду 1932–1933 років в Україні помер один мільйон дітей і не народилось ще 600 тисяч. З них найбільш вразливою групою були діти 1–4 років (Rudnitskyi, Levchuk, Wolowyna, 2015: 70). Так само висока смертність спостерігалась серед дітей такого віку в Ірландії (Cormac Ó Gráda, 2000: 91). Основними причинами смерті в Ірландії під час голоду, на думку дослідників, ставали інфекційні хвороби (різні види тифу та дизентерії (shigellosis)), що забирали життя людей, ослаблених голодом. Медицина того часу не мала уявлення про перебіг і поширення інфекційних хвороб, не могла надати ефективної допомоги і смерть від інфекцій випереджала смерть від голоду (Ó Gráda, 2000: 95). На стан медицини 80 років потому вплинули наукові відкриття збудників інфекційних хвороб, які змінили уявлення про санітарну гігієну. Проте під час голоду в Україні також зафіксовані епідемії тифу, дизентерії, малярії, цинги та туберкульозу, що відносять до хвороб, супутніх голоду. В Ірландії антропологі також виявили ці хвороби у похованих у масових могилах. Наслідком голоду в Ірландії стала еміграція понад мільйона осіб переважно в Північну Америку, в Україні були примусово вислані в північні райони Росії тисячі сімей.

4. Усноісторичні джерела про дитинство під час голодів

Встановити більше відомостей про загиблих допомагає усна історія. Як бачимо з ірландської практики, встановлення та дослідження місць поховань за допомогою археології привертає увагу громадськості. Розробка реальних та інтерактивних (віртуальних) екскурсій на їх основі не лише розширює уявлення істориків про події Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії, але й зустрічає позитивний відгук відвідувачів (на прикладі робітничого будинку в Кілкенні (Ірландія) та спонукає ірландців з усіх куточків світу поділитися родинними спогадами та переказами про цю трагедію.

В Україні, на відміну від Ірландії, де трагедія сталась майже на 80 років раніше, завдяки збору свідчень очевидців пам'ять про Голодомор досить широко представлена в усній історії, і частина спогадів уже опублікована. Але, судячи з відгуків на науково-просвітницькі заходи Holodomor Research and Education Centre, Національного музею Голодомору-геноциду у соціальних

мережах, ще багато людей мають свої родинні історії, досі невідомі та варті уваги. Вони можуть розширити наявну джерельну базу. З цією ж метою створено електронний ресурс Єдиного реєстру жертв Голодомору, укладений на основі книг реєстрації смертей та спогадів очевидців (Єдиний реєстр жертв Голодомору, 2023), який можуть постійно поповнювати відвідувачі.

Свідчення очевидців про Великий Голод в Ірландії, ситуації, описані в “Le Typhus de 1847” (Annals of the Grey Nuns, 1847), дають багато інформації для вивчення Голодомору в Україні, оскільки описують події одного ряду. За аналогією прослідковуються причини та наслідки поширення інфекційних хвороб, високої дитячої смертності, руйнування моральних цінностей в умовах голоду. Велика кількість спогадів очевидців про Голодомор 1932–1933 років в Україні потенційно містить важливі моменти для розуміння подібних явищ, що мали місце під час Великого Голоду в Ірландії.

Отже, і в Ірландії, і в Україні джерельна база не є вичерпаною. Завдяки роботі істориків, археологів, архівістів та музейних працівників може з’явитись новий матеріал, який поглибить наше знання про масові голоди.

Зауважимо, що історія дітей у документах офіційного діловодства представлена дуже слабо, оскільки усвідомлення цінності життя дитини, право дитини на життя не укорінилось у суспільствах, які ми розглядаємо, а в умовах голоду грубо порушувалось. Водночас питання забезпечення прав дитини в екстремальних ситуаціях дуже актуальне для нинішньої України, частина якої є окупованою, з великою кількістю дітей-біженців.

5. Вплив голоду на дитинство

Порівнюючи події під час Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні, не можна не відзначити, що спільною рисою є замовчування трагедії. Голод в Україні приховувався головним його організатором і винуватцем – урядом СРСР. Іноземним благодійним організаціям, які хотіли надати допомогу, відмовляли (а під час голоду 1921–1923 років саме ідальні АРА та інших благодійників врятували тисячі дітей від голоду та спонсували радянські громадські організації «Друзі дітей» «Помголод» тощо). В Ірландії урядом приховувалась неспроможність подолати голод самотужки, знову-таки відмовляли іноземним благодійним організаціям/особам, які хотіли надати допомогу.

У результаті злочинної політики держав – винуватців голодів спостерігаємо ще одну спільну рису – спроби перекласти із себе вину за наслідки на ірландський та український народи відповідно. Мовляв, у голоді винні куркулі («заможні» селяни), нероби, ледарі. Так, очільник Дніпропетровського

обкому ВКП(б) У М. Хатаєвич у своїх розпорядчих документах у 1933 році стверджував, що «селяни, які зловмисно не здають хліб, спеціально доводять свої сім’ї до голодування та опухання дітей» (Держархів Херсонської області. Ф.П-166, оп. 1, спр. 125: арк. 17), Вільям Сміт О’Браєн 1845 року говорив, що «в Ірландії є власні ресурси, звертатися за допомогою – принизливо». В результаті допомога була надана запізно, коли голод уже зібрав чимало жертв: у 1847 – Ірландії; в Україні допомога харчуванням на дитячих майданчиках починає надаватися лише тоді, коли селяни масово не виходять на сільськогосподарські роботи весною 1933 року, не одразу й тільки тим, хто погоджується працювати на полях. А в 1939 році такі майданчики були вже практично в кожному селі (Райони УСРР, 136), діти отримували «пайок».

Якщо під час Великого Голоду ірландці розпочали масову еміграцію до Америки, в Україні 1932–1933 років виїзд селян за межі свого села був заборонений. Але голод змушував українців поодинокі та цілими сім’ями прориватися крізь облогу в Крим, на Донбас, тікати на Західну Україну. Спільним моментом було те, що голоди позбавили батьків можливості забезпечити дітей: батьки, від’їжджаючи на заробітки до Америки, Австралії (Ірландія) та Донбас, Крим (Україна), залишають дітей і з різних причин (смерть, відсутність фінансових можливостей, створення іншої сім’ї) не повертаються – діти змушені дбати про себе самі.

Оксана Кісь окремо виділяє жіночі практики виживання, пов’язані з материнством: пояснює високу смертність серед немовлят втратою лактації внаслідок голодування матері та відсутності заміників материнському молоку. На думку дослідниці, жінки вибирали декілька стратегій поведінки стосовно дітей, що включали жертвності, коли жінка віддавала всю їжу дітям, і навпаки, відмову годувати дітей, щоб зберегти своє життя, полишати дітей напризволяще або підкидати у сиротинці (Кісь, 2018).

Особливою рисою українських реалій 1930-х років є сирітство дітей внаслідок репресій проти батьків: розстрілів, депортацій з України на Північ Росії, тюремних ув’язнень. Однак нашу увагу привернули мета та засади діяльності робітних будинків на території Ірландії, оскільки вони мають спільні риси, що полягають у національній та соціальній дискримінації, руйнуванні сім’ї, насиллі, й дуже нагадують умови спецпоселень для депортованих українських сімей. З одного боку, стати утриманцем робітного будинку можна було на добровільній основі, але пригадаймо сталінське «колгосп – діло добровільне». Чи був в ірландців в умовах Великого Голоду вибір: помирати з голоду вдома, йти до робітного будинку чи емігрувати? Чи був він в українських

селян, коли від них вимагали виконати не лише план хлібозаготівлі, але й «добровільно» вибрати певну кількість осіб, призначену для знищення як «ворогів народу»? Чи взагалі добровільним був вибір батьків в екстремальних умовах: забрати дітей із собою чи залишити самих у звичному середовищі, що стало небезпечним? Жоден вибір не гарантував щасливого кінця.

Спільними для Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні є моменти, коли селяни, не маючи можливості прогодувати дітей, віддають їх у сиротинці. В Україні трапляються випадки, коли батьки вбивають дітей, щоб не бачити їхньої жахливої смерті від голоду, а також випадки канібалізму, коли вбивали одну дитину, щоб нагодувати інших, викрадали або навіть купували чужих дітей для того, щоб вжити в їжу, випадки, коли канібалами-вбивцями ставали діти (Голодомор в Україні: Одеська область, 2008). Так, з протоколів допиту Наталі Халаявко, жительки села Киселівка Херсонського району, випливає, що взимку мати двох дітей голодувала п'ять днів. На ґрунті голоду вона втопила дворічну доньку в ополонці, а батькам сказала, що залишила її в лікарні в Миколаєві. Була заарештована в березні, коли тіло доньки сплило. Вона пояснила, що чоловік її покинув, а вона, дивлячись на муки голодних дітей, вирішила втопити найменшу, хвору, щоб улаштуватися на роботу і дати можливість вижити собі і здоровій дитині. Після того вона влаштувалась у радгосп «Городній Велетень» на парники, де працювала, аж поки її злочин не відкрився із весняною відлигою (Херсонщина. Голодомор. 1932–1933, 2008: 153–154).

В Ірландії такі випадки мають поодинокий характер. Криза гуманізму в Україні також була пов'язана з тим, що в 1920-х роках більшість церков закриті «ршенням» громад, їхні будівлі конфісковані, служителі – репресовані, в розпалі – державна антирелігійна кампанія, отже, сиротами опікуються «казенні установи»: сиротинці, розподільники, яким байдужа доля дітей (Харченко, 2019).

Руйнування сімейних цінностей – особлива риса радянської соціальної політики. Дітей використовують для організації голоду – змушують доносити на батьків, які приховують залишки продовольства (Гогохія, 2011). Сім'я для радянської влади виступала не лише носієм ворожих духовних традицій, але й носієм ворожого способу виробництва – індивідуального господарства. Водночас зусилля батьків щодо збереження сімейних відносин високо оцінюються свідками Голодомору в Україні, які з вдячністю та глибокою повагою згадують батьків, що зберегли сімейні відносини та захистили своїх дітей в екстремальних умовах (Кузовова, 2022).

На відміну від українців, ірландці мали підтримку від церкви: монахині (Grey Nuns) надавали

продовольчу допомогу, доглядали хворих переселенців у Монреалі (Канада), ризикуючи своїм життям – багато з них заразилося та померло від тифу. Це милосердя не залежало від нелояльної поведінки населення, яке страждало від голоду та епідемій та було роздратоване невеликим обсягом цієї допомоги. Але дітей, які потрапляли в робітні будинки, чекала лиха доля. Прикладом тому є робітний будинок у Кілкенні.

Дослідник проблем дитини в період Великого Голоду Марк МакГован (2018) звертає увагу на те, що проти романтизованої літературної традиції деякі з дітей-сиріт, що емігрували до Америки та були всиновлені, не стали повноцінними членами сім'ї, а використовувались як безоплатна прислуга (Cusack, 2018). Подібні явища мали місце в Україні. Безвихідне становище дітей призводило до жорстокої експлуатації дитячої праці. Це – спільна риса як для Ірландії, так і України. Діти, рятуючись від голоду, фактично продавали себе в рабство.

Більше шансів на виживання в екстремальних умовах голоду мали підлітки. Покинуті діти концентрувалися в містах, де продовольче становище було кращим. Основними джерелами доходу для них стають крадіжки. Тому характерною ознакою стало зростання рівня злочинності серед дітей під час голоду. Покарання за злочини для неповнолітніх були дуже жорстокими як в Ірландії, так і в Україні: до них застосовувалися ув'язнення, тілесні покарання, навіть смертна кара. Не маючи змоги подолати дитячу злочинність, що захопила міста, малолітніх правопорушників насильно депортовували: на інші континенти – в Ірландії, у Сибір та на Урал – у СРСР.

Спогади українців, що пережили Голодомор у дитячому віці, – важливе джерело для розуміння проблеми дитини і голоду. Їхні оціночні судження, реакції дають пояснення, яким чином Голодомор вплинув на подальший розвиток українського суспільства. Рефлексія «чому я вижив/вижила» пронизує практично всі свідчення. Зазначимо, що певний інфантилізм, наявний у респондентів, можна пояснити тим, що події Голодомору вони пережили у дитячому віці, а розповідали про них у глибокій старості. Він виражається у спрощенні складних явищ, таких як причини Голодомору, та пояснення їх з точки зору пізнішого власного життєвого досвіду, або інформації, запозиченої з інших джерел, передусім засобів масової інформації.

Фактично ми бачимо події Голодомору очима дітей з точки зору їхніх потреб. Однією з основних потреб у цей час закономірно виступає їжа. Їжа, доступ до їжі, її пошук, якість і кількість – питання широко представлені у спогадах. Це свідчить про те, що в момент голоду вона стає базисом, що визначає суспільну ідеологію, яка спрощується до однієї мети – вижити попри все.

Інша тема спогадів – смерть. Діти пригадують жажливі історії, схожі на страшні казки про людодіство та труподіство, в яких намагаються пояснити, чому люди так вчиняли, що доводило їх до крайньої межі: втрати глузду, насилля, вбивства. Смерть перестає бути тим явищем, від якого дітей намагалися тримати осторонь: «Мого чоловіка, ще підлітка, і Дашу Шейко заставляли на санях, нашвидкуруч збитих з дрючків, тягати мертвих дітей на кладовище і скидати в яму» (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4093, оп. 1, спр. 5: арк. 9), – розповідає одна з респонденток.

Не менш важливою темою, що розкривається у спогадах, є тема милосердя та допомоги дітям у скрутній ситуації. Надана допомога, незалежно від обсягу, давала відчуття потрібності, можливість пережити випробування, зберігши не лише фізичне, але й моральне здоров'я.

Результати дослідження: проведено порівняльний аналіз загроз, практик виживання, наслідків Великого голоду в Ірландії (1845–1851) та Голодомору в Україні (1932–1933) для дітей та дитинства.

6. Висновки

1. Джерельна база з вивчення Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні має потенціал для розвитку: завдяки роботі істориків, археологів, архівістів та музейних працівників вона може поповнюватись за рахунок більш широкого інформування громадськості, продовження функціонування мартирологів, що наповнюються онлайн (нові спогади, родинні перекази, нові імена), археологічних розкопок та біоантропологічних досліджень останків жертв голодів. Наявна значна архівна та опублікована база спогадів про Голодомор в Україні потенційно містить важливі моменти для розуміння подібних явищ, що мали місце під час Великого Голоду в Ірландії.

2. Спільними рисами подій, що стали великими трагедіями для Ірландії та України, є замовчування голоду його організаторами – урядами Великої Британії та СРСР відповідно, що призвело до загибелі значної кількості населення, серед якого найуразливішою та найчисельнішою категорією жертв стали діти, а також спроби цих колоніальних держав звинуватити в голоді ірландський та український народи, щоб виправдати свою недолугу, репресивну та антигуманну політику.

3. Під час Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні

зростає кількість безпритульних та бездоглядних дітей внаслідок того, що їхні батьки, від'їжджаючи на заробітки до Америки, Австралії (Ірландія) та Донбас, Крим (Україна), залишають дітей. Хоча для українців у цей час заборонено покидати свої населені пункти, це не зупинило міграцію, лише створювало нові ризики.

4. Особливою рисою українських реалій 1930-х років є сирітство дітей внаслідок репресій проти батьків, проте трудова еміграція, основні засади діяльності робітних будинків на території Ірландії також мають ознаки репресій, спрямованих проти ірландського населення, що полягають у національній та соціальній дискримінації, руйнуванні сім'ї, насиллі, оскільки годі й говорити про «добровільність» вибору в умовах голоду.

5. Під час голодів в Ірландії та Україні спостерігається криза гуманізму. В Україні трапляються випадки дітовбивства, канибалізму, що не набули такого поширення в Ірландії. Особливості втрати моральних орієнтирів полягає в радянській антирелігійній кампанії, але, якщо ірландці мали хоча б духовну розраду в підтримці церкви, доля дітей, які потрапляли в робітні будинки, мало відрізнялась від долі українських дітей, що потрапляли під опіку дитбудинків. Саме ці заклади ставали в прямому сенсі останнім пристанищем для багатьох дітей. Безвихідне становище призводить до жорстокої експлуатації дитячої праці та поширення злочинів проти дітей.

6. Руйнування сімейних цінностей – особлива риса радянської соціальної політики. Дітей використовують для організації голоду, закликають доносити на батьків. Спільною ознакою стала неспроможність батьків захистити дітей в умовах голоду та зберегти сімейні стосунки.

7. Під час голоду відбулось зростання рівня злочинності серед дітей. Жорстокість покарань не спиняла хвилю злочинності, тому уряди замість того, щоб вирішувати основну причину дитячої злочинності – голод та бездоглядність, депортують дітей за межі батьківщини.

8. Спогади українців, що пережили Голодомор у дитячому віці, – важливе джерело для розуміння проблеми дитини і голоду. Узагальнення досвіду людей, що пережили голод у дитинстві, свідчить про важливість не лише матеріальної, але й моральної допомоги дітям, що опинились у скрутних ситуаціях.

Література:

1. Cusack Christopher. Children and the Great Hunger: old and new perspectives on the Famine. 2018. URL: <https://www.irishtimes.com/culture/books/children-and-the-great-hunger-old-and-new-perspectives-on-the-famine-1.3587164> (дата звернення: 01.12.2022).
2. Geber Jonny. *Burying the Famine dead: Kilkenny Union Workhouse* in book: Atlas of the Great Irish Famine, Publisher: Cork University Press / Editors: John Crowley, William J. Smyth, Mike Murphy. 2012. P. 341–348. URL: https://www.researchgate.net/publication/287508719_Burying_the_Famine_dead_Kilkenny_Union_Workhouse (дата звернення: 01.12.2022).

3. Гогохія Н. Праця, навчання та дозволя у житті дитини в УРСР (1929–1939). Проблеми історії України: факти, судження пошуки. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 255–268.
4. Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) Спогади, документи, дослідження. 2008. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Odesa-1932-33.php#nom-60> (дата звернення: 01.12.2022).
5. Державний архів Херсонської області. Ф.П-116 Генічеський районний комітет КП(б) України, 1924–1941, 1943–1991, оп. 1, спр. 125 Лист завідуючого інформаційним сектором оргінструктора КК Дніпропетровського КП(б)У Стасюка всім РПК, 04.01–22.12.1933.
6. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-314 Виконавчий комітет Тягинської сільської ради депутатів трудящих, 1922–1933, 1944–1970 рр., оп. 1, спр. 159. Статистичні звіти про стан колективізації, сільського господарства, тваринництва, 01.01.1933–31.12.1933.
7. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4093 Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 років на Херсонщині, 2008, оп. 2, спр. 5.
8. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4093, оп. 2, спр. 1. Документи (інформації, аналітичні довідки, відомості, листування, фото) про збір свідчень очевидців голодомору та видання Книги Пам’яті України. 38 арк.
9. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (дата звернення: 01.12.2022).
10. Єдиний реєстр жертв Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynuj-reiestr-zhertv-holodomoru/> (дата звернення: 01.12.2022).
11. Kinealy Christine, King Jason and Moran Gerard (eds). Children and the Great Hunger in Ireland. Cork : Cork University Press, 2018. 328 p.
12. Кісь Оксана. «Українські жінки в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність». *Гендер у деталях*. 2018. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/istoriya-i-pamyat/ukrainski-zhinki-v-umovah-golodomoru-bezpravnist-vs-diezdatnist-134820.html> (дата звернення: 01.12.2022).
13. Kuzovova N. Childhood during the Holodomor 1932–1933 in Ukraine (in the South of Ukraine). *Journal of Family History*. 2022. 47(1). P. 59–77. URL: <https://doi.org/10.1177/03631990211020339> (дата звернення: 01.12.2022).
14. Le Typhus de 1847, in The Typhus of 1847. Virtual Archive Annals of the Grey Nuns, *Ancien Journal*, volume II, 1847. (First Published and Serialized in French, Anon. “Le Typhus de 1847”, *Revue Canadienne*, 1898–99). / Project Leader: Dr. Jason King Project Translator: Philip O’Gorman. URL: <http://faminearchive.nuigalway.ie/docs/grey-nuns/TheTyphusof1847.pdf> (дата звернення: 01.12.2022).
15. Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. Херсон : Наддніпрянська правда. 2008. 843 с.
16. Noack C., Janssen L., Comerford V. (Eds.). Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland. Anthem Press. 2012. 288 p. DOI: 10.7135/UPO9780857282231.
17. Ó Gráda Cormac. Black’47 and Beyond: The Great Irish Famine in History. Economy and Memory. New Jersey : Princeton University Press, 2000.
18. Райони УСРР. Т. 1: Статистичний довідник / за ред. О.М. Асаткіна. Управління народногосподарського обліку УСРР, Київ : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. 1245 с.
19. Rudnitskyi O., Levchuk N., Wolowyna O. Demography of a man-made human catastrophe: the case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*. 2015. 42. No. 1–2. P. 53–80.
20. Slavin P. Climate and Famines: a Historical Reassessment. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*. 2016. 7 (3). P. 433–447.
21. Харченко Артем. «...потрібні більш кваліфіковані робітники»: колективний портрет персоналу сиротинців напередодні Голодомору. *Україна Модерна*. 2019. URL: <https://uamoderna.com/md/kharchenkoorphans> (дата звернення: 01.12.2022).
22. Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : збірник документів. Херсон : «ХМД», 2008. 320 с.

References:

1. Cusack, Christopher. (2018). Children and the Great Hunger: old and new perspectives on the Famine. URL: <https://www.irishtimes.com/culture/books/children-and-the-great-hunger-old-and-new-perspectives-on-the-famine-1.3587164> (Last accessed: 01.12.2022).
2. Geber, Jonny. (2012). *Burying the Famine dead: Kilkenny Union Workhouse* in book: Atlas of the Great Irish Famine, Publisher: Cork University Press, Editors: John Crowley, William J. Smyth, Mike Murphy. P. 341–348. URL: https://www.researchgate.net/publication/287508719_Burying_the_Famine_dead_Kilkenny_Union_Workhouse (Last accessed: 01.12.2022).

3. Hohokhiia, N. (2011). Pratsia, navchannia ta dozvillia u zhytti dytyny v URSR (1929–1939). Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp. 20. S. 255–268 [in Ukrainian].
4. Holodomor v Ukraini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rr.) Spohady, dokumenty, doslidzhennia. 2008. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Odesa-1932-33.php#-nom-60> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian]
5. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.P-116 Henicheskyi raionnyi komitet KP(b) Ukrainy, 1924–1941, 1943–1991, op. 1, spr. 125. Lyst zavidiuuchoho informatsiinym sektorom orhinstruktora KK Dnipropetrovskoho KP(b)U Stasiuka vsim RPK, 04.01–22.12.1933 [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-314 Vykonavchyi komitet Tiahynskoi silskoi rady deputativ trudiashchykh, 1922–1933, 1944–1970 rr., op. 1, spr. 159. Statystychni zvity pro stan kolektyvizatsii, silskoho gospodarstva, tvarynnytstva, 01.01.1933–31.12.1933 [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4093 Dokumenty z istorii Holodomoru 1932–1933, 1946–1947 rokiv na Khersonshchyni, 2008, op. 2, spr. 5 [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4093, op.2, spr. 1. Dokumenty (informatsii, analitychni dovidky, vidomosti, lystuvannia, foto) pro zbir svidchen ochevydtsiv holodomoru ta vydannia Knyhy Pamiati Ukrainy. 38 ark [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy “Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini”. 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
10. Iedynyi reiestr zhertv Holodomoru. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru/> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
11. Kinealy, Christine, King, Jason and Moran, Gerard (eds). (2018). Children and the Great Hunger in Ireland. Cork: Cork University Press. 328 p.
12. Kis, Oksana. (2018). “Ukrainski zhinky v umovakh Holodomoru: bezpravnist vs diiezdatnist”. *Hender v detaliakh*. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/istoriya-i-pamyat/ukrainski-zhinki-v-umovah-golodomoru-bezpravnist-vs-diezdatnist-134820.html> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
13. Kuzovova, N. (2022). Childhood during the Holodomor 1932–1933 in Ukraine (in the South of Ukraine). *Journal of Family History*. 47(1). P. 59–77. URL: <https://doi.org/10.1177/03631990211020339> (Last accessed: 01.12.2022).
14. Le Typhus de 1847, in The Typhus of 1847. Virtual Archive Annals of the Grey Nuns, *Ancien Journal*, volume II, 1847. (First Published and Serialized in French, Anon. “Le Typhus de 1847”, *Revue Canadienne*, 1898–99). Project Leader: Dr. Jason King Project Translator: Philip O’Gorman. URL: <http://faminearchive.nuigalway.ie/docs/grey-nuns/TheTyphusof1847.pdf> (Last accessed: 01.12.2022).
15. Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Khersonska oblast, 2008. Kherson: Naddniproanska pravda. 843 s. [in Ukrainian].
16. Noack, C., Janssen, L., & Comerford, V. (Eds.). (2012). *Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*. Anthem Press. 288 p. DOI: 10.7135/UPO9780857282231 (Last accessed: 01.12.2022).
17. Ó Gráda Cormac. (2000). *Black’47 and Beyond: The Great Irish Famine in History, Economy, and Memory*. New Jersey, Princeton University Press.
18. Raiony USRR. T. 1: Statystychni dovidnyk, za red. O.M. Asatkina. Upravlinnia narodnohospodarskoho obliku USRR, Kyiv: Vyd-vo “Narodne gospodarstvo ta oblik”, 1936. 1245 s. [in Ukrainian].
19. Rudnitskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O. (2015). Demography of a man-made human catastrophe: the case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*. 42. No. 1–2. P. 53–80.
20. Slavin, P. (2016). Climate and Famines: a Historical Reassessment. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*. 7 (3). P. 433–447.
21. Kharchenko Artem. “...potribni bilsh kvalifikovani robitnyky”: kolektyvnyi portret personalu syrotyntsv naperedodni Holodomoru. *Ukraina Moderna*. 2019. URL: <https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
22. Khersonshchyna. Holodomor. 1932–1933: Zbirnyk dokumentiv. Kherson, “KhMD”, 2008. 320 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.01.2023
The article was received 17 January 2023